

Megszólítások és díszítő jelzők Sapphó
Aphrodité-himnuszának magyar műfordításaiban

Sapphó egyik legismertebb költeménye a teljes terjedelemben fennmaradt *Aphrodité-himnusz*. Ennek a versnek kiemelt voltát mutatja a számtalan műfordítás is. Csupán magyar nyelven több, mint húsz fordítása született az elmúlt bő kétszáz évben, s érdekes kísérletnek ígérkezik ezeknek a fordításoknak az áttekintése, összehasonlítása. A fő kérdés, ami fölmerül, hogy miért is készült ilyen mennyiségű fordítás, ezek időben hogyan oszlanak el a két évszázad során, kik és milyen céllal fordították le a himnuszt, akár többször is. Ezen túlmenően pedig izgalmas vizsgálódás tárgya lehet a szöveg egyes részeivel kapcsolatban felmerülő interpretációs problémák feloldásaira tett kísérletek összevetése. Dolgozatomban az ilyen értelmezéssel kapcsolatban felmerülő kérdéskörök egyikét szeretném bemutatni a külföldi interpretációkon keresztül a magyar fordításokban.

A költemény általános értelmezése egységes a külföldi szakirodalomban, a fordítások nem mutatnak igazán jelentős eltérést. A

kérdések többnyire a szöveg egyes kifejezéseinek jelentésével vagy olvasati lehetőségeivel kapcsolatban merülnek fel. A fő interpretációs kérdéskörök tehát a következők: az istennő megszólítása, díszítő jelzői; Sapphó Aphroditéhez intézett kérése, ennek szerkezete; az istennő érkezésével kapcsolatban a χρῦσιον jelző hovatarozása és a madarak fajtája; továbbá Aphrodité Sapphóhoz intézett szavai. Ezek közül én most az istennő első strófabeli megszólítását, díszítő jelzőit szeretném bemutatni. Nem térek ki a negyedik strófában szintén jelenlévő megszólításra. A külföldi fordításokban ugyan nem jellemző, de a magyar műfordításokban előfordul, hogy az utolsó strófában újra megszólítja a költő az istennőt, ennek a tárgyalását azonban jelen dolgozatomban szintén mellőzöm.

Az istennő hívása, Aphrodité megszólítása, díszítő jelzői tehát az első csoport, ahol kérdések merülnek fel az értelmezésben. WILAMOWITZ-MOELLENDORF ezen díszítő jelzők kapcsán sorolja a verset a κλητικοὶ ὕμνοι csoportba. Az invokáció rövid, a költőnő mindössze másfél sorban szólítja meg Aphroditét, három díszítő jelzővel illeti, két szóval említi genealógiáját. Sapphó itt nem beszél különösebben az istennő hatalmáról, sem funkciójáról, sem a helyekről, ahol tisztelik, noha más költeményében használja ezeket az elemeket.

A legtöbb kérdést a himnusz kezdőszavának, Aphrodité első *epithetonjának* értelmezése veti fel. A jelző kiemeltségét mutatja egyrészt, hogy a himnuszban első helyen szerepel, másrészt az is, hogy ez az összetett jelző Sapphó költészetében is *hapax legomenon*. WILAMOWITZ értelmezésében úgy jelenik meg Aphrodité ebben a megszólításban, mint aki trónszéken ül szentélyében, ahol tisztelték. A jelző értelmezési lehetőségeihez tartozik a ποικιλόφρον' és a ποικιλόθρον' olvasati probléma is, azonban a szakirodalom és a fordítások jó részében a ποικιλόθρον' olvasat a meghatározó. DENYS PAGE 1955-ben megjelent *Sappho and Alcaeus* című munkájában azt írja, hogy a ποικιλόφρον' olvasat ugyan inkább összhangban lenne az ezt követő δολόπλοκε jelzővel, s illene is Aphrodité jelleméhez, de végül

mégis a *ποικιλόθρον'* olvasatot választja, és *richly-enthronend*ként fordítja a jelzőt, sőt a szöveg folytatásából azt a következtetést vonja le, hogy itt nem is egy egyszerű kultushelynek az egyszerű kultuszszobráról van szó, hanem magáról az olymposi székhelyről. Az angolszász interpretációs hagyományban azonban árnyaltabbá válik a jelző értelmezése. BOLLING a *ποικιλοθρόν'* összetett jelzőről írt 1958-as tanulmányában a jelző mindkét tagját összehasonlítja azok homérosi előfordulásaival. Végigvezeti a *ποικίλος* jelentéskörét egészen onnan, hogy ez rendszerint nem valamiféle természeti produktum, hanem mindig emberi munka eredménye. A *ποικίλος* jelzővel illetett tárgy készülhet állati bőrből, de sosem hagyják durván, más tárgyakat, sokszor bronzlemezkeket illesztenek rá pusztán díszítés céljából, mellyel a csodálat érzését keltik. A jelző leggyakrabban a katonák felszerelésére, vagy annak egy részére vonatkozik. Ez a jelző azonban női viselettel kapcsolatban is előfordul, és az ezzel kapcsolatos példákon keresztül juthatunk el a központi idézethez, amely segítséget nyújt a *ποικιλοθρόν'* értelmezéséhez. Az *Ilias* XXII. énekében a 441. sorban azt olvassuk Andromachéval kapcsolatban, hogy *ἐν δὲ θρόνα ποικίλ' ἔπασσεν*. BOLLING ezt így értelmezi: „and in it she was putting *θρόνα as decorations*” („díszítésképpen pedig *θρόνα*, azaz virágokat tett rá”). Ez a kifejezés kiváló jelzője lehet tehát egy virággal díszített *πέπλος*-nak, vagy annak viselőjének. Mégis Sapphó első fragmentumának első sora az egyetlen hely, ahol ezzel az összetétellel találkozunk. A magyarázat teljesen kézzelfogható, hogy miért nem szerepel így ez a kifejezés az eposzokban: egészen egyszerűen azért, mert az eposzok versmértéke nem engedi meg a használatát. PIPPIN-BURNETT 1998-as monográfiájában, reflektálva a korábbi értelmezésekre a *ποικιλοθρόν'* *epitheton* meghatározását azzal egészíti ki, hogy az összetétel második tagjából fakadó kétértelműség Sapphó kifinomult szellemességét is mutatja. A *θρόν'* ugyanis nem egyértelmű, hogy a 'székhely' jelentésű *θρόνος*-ból, vagy a 'varázslatos virágok' jelentésű *θρόνα* szóból származik. Mindkét szó előfordul

Homérosnál is, így alapvetően a szöveggörnyezet dönthetne, hogy itt melyik jelentésről van szó. Minthogy azonban ezzel a szóval indul a költemény, a vers kezdetekor még mindkét kép benne van. A szöveg folytatásából következtetve BURNETT azt fejt ki, hogy a *kidolgozott trónszéken ülő* címzés elszakadna Aphroditétől rögtön a vers harmadik versszakában, az *epiphania* leírásakor. Ezzel szemben a *virágos ruhadarab (blossom-clad)* nagyon is jól illik a vers további részéhez is, hiszen láthatjuk, hogyan mutatkozhat meg ennek a varázslatos ruhadarabnak az ereje a szerelem beteljesülésében. Ehhez a képhez egyúttal nagyon szoros párhuzamot találhatunk az *Ilias* XIV. éneke és az első fragmentum között. Sapphó kérése és a szerelem istennőjének megszólítása ahhoz hasonlítható, amikor Héra Aphrodité segítségét kéri Zeus rászédéséhez, és erre Aphrodité leoldja övét, és azt adja Hérának, ezzel garantálva, hogy a szerelmi együttlét be fog teljesedni: Sapphó tehát azért hívja és illeti ezzel a jelzővel Aphroditét, mert az istennőnek az a bizonyos ruhadarabja a szerelem varázserejét hordozza – talán magában a virágmintában. S milyen más jelző illene jobban az elejére annak a himnusznak, melyben a szerelem istennőjének ez a hatalma vonul végig?

Az istennő második *epithetonja* az Aphrodité nevével is alliteráló *ἀθάνατος*. WILAMOWITZ furcsállja ezt a jelzőt, hiszen Homérosnál egyedül *ὄν ἀθάνατος τέκετο Ζεὺς* fordul elő, illetve használja ugyan Homéros az *ἀθανάτοι* szót a *θεοί* jelzőjeként, de nem az egyes istenekre külön. Aphrodité azzal, hogy itt Zeus gyermekeként szerepel, s ezzel olymposi istenségnek minősül, joggal kapja a *halhatatlan* jelzőt, bár BURNETT is utal arra, hogy ez a jelző egyes számban inkább olyanokra vonatkozhatott, akiknek a halhatatlansága bizonytalan, mint például a félisteneké. Az *ἀθάνατος* jelzőhöz kapcsolódó kérdés annak későbbi előfordulása is a szövegben, azonban ahogy ezt fentebb is jeleztem, mostani előadásomban nem elemzem.

Kevésbé okoz nehézséget a *δολοπλόκος*, 'cselszövő' jelző értelmezése. A *δολοπλόκε* megszólítással Sapphó hangsúlyozza, hogy

Aphroditétől kifejezetten ezt a hatalmát várja: annak az istennőnek az érkezésére számít, aki cselet sző, rászed, és ha szükséges, csapdát is állít az ügy érdekében. BURNETT részletezi a δόλος jelentését, beszél a cselvetés különböző fokozatairól, de rámutat arra, hogy akármilyen változatról van szó, jelentése mindenképp a ravaszságra, a fortélyosságra mutat. Az összetétel második tagja utalhat mind az absztrakt jelentésére a cselszövésnek, tehát lehet ez magának a tervnek a kieszelése, de ugyanúgy lehet ez már a kézzelfogható, fizikai megvalósulása a tervnek, a „megszőtt” háló kivetése, a szeretett személy rabul ejtése.

A *πότνια* megszólításról nincs különösebben szó a szakirodalomban. Felmerül a nem *epitheton*ként, hanem inkább állapothatározóként való értelmezése. Jelentése pedig egyértelműen ’úrnő’, a ’tekintély’, aki a sorsról dönt. Ez a kifejezés megerősíti a vallásos fennkölséget, de egyben a személyes kapcsolatot is.

Összességében a jelzők kapcsán megállapítható, hogy a hangsúly a *ποικιλοθρόν* értelmezésén van.

Dolgozatom második felében áttérek a díszítő jelzők magyar fordításaira. A költemény első fordítása 1803-ban született Édes Gergely tollából. A XIX. század elején a klasszicizmus hatására született még néhány fordítás, majd megjelentek a népnemzeti lírához inkább közelítő rímes fordítások is a század második felében. A XX. század első évtizedében új fordítói hullám figyelhető meg, melynek oka a Trefort-féle oktatási reform volt, s ekkor tömegesen jelentek meg a gimnáziumi tanulók számára készült görög lírai antológiák. A XX. század során több klasszika-filológus is lefordította a himnuszot, de a század második felében egyre ritkábban. Összességében feltűnően kevés nagyobb költőnk – Kölcsey, Babits és Faludy – vállalkozott a költemény átültetésére, illetve különösen is szembetűnő, hogy magyar költőnő, Imre Flóra kivételével egyetlen töredéket sem fordított le soha Sapphótól. Nem fejtem ki részletesebben, hogy ki, mikor és milyen céllal vállalkozott a költemény átültetésére, hiszen

ez egy külön dolgozat tárgya lehetne. Sapphó költeményeinek magyar műfordításairól NÉMETH GYÖRGY ad általános képet két-nyelvű Sapphó-kiadásában. Az általa összeállított táblázatot vettem alapul a magyar fordítások összegyűjtéséhez.

Α ποικιλοθρόν’ jelző a magyar műfordításokban, szemben a német és angol nyelvű fordításokkal, úgy tűnik, nem okozott különösebb problémát, látványosan minden fordításban trónusról van szó, a külföldi szakirodalomban felmerülő ruhadarabként való értelmezésnek nyoma sincs. Az eltéréseket csupán a trónus *tarka, díszes, cifra* vagy *fényes* jelzője mutatja. Egyedül Radó Antalnál és Franyó Zoltán *Lesbos* című erotikus témájú világirodalmi antológiájában szereplő fordításában áll a virágmintára utaló *rózsatrónú* jelző, Franyónál egybeírva. Ritoók Zsigmond és Imre Flóra fordításában szerepel még egybeírva a jelző a görög ποικιλοθρόν’-hoz igazodva, s talán fontos is ez az egybeírás, a görögben *hapax legomenon*ról lévén szó. A jelző hangsúlyosságát mutatja az is, hogy ez a vers kezdőszava, éppen ezért jelentős eltérésnek számít, hogy Fabchich, Pecz, Zoltán és Hegedűs fordítása nem ezzel a díszítő jelzővel indul. Igaz, Hegedűs egy későbbi fordításában már ez szerepel a vers kezdetén, de itt is az eredetitől távolabbi kifejezést (*fényt sugárzó*) használ. Hegedűs fordításához hozzáfűzött jegyzeteiben az antológia szerkesztője ezt írja: „*Aphroditének a mytilenei templomban pompás, fényt sugárzó trónja volt.*” Hasonló, még bővebb jegyzettel egészíti ki Reményi Ede a fordítását: „*Aphroditének kultusza Kis-Ázsiában általában s a költő szülőföldjén is mód nélkül virágzott. Lesbos sziget fővárosa, Mytilene fényes templomával dicsekedett, melynek főéke Aphroditének aranyos, elefántcsont s ébenfa betéttel díszes, zománcművű trónja volt. Innen az istennő fenti jelzője.*” Noha néhány fordításban maga a trónus szó nem szerepel, mindenhol az istennő székhelyére utal a ποικιλοθρόνος-nak megfelelő kifejezés. A ποικιλοθρόνος jelentése Máthé György a gimnáziumi tanulók számára készült antológiájának szótárában is ’cifra trónú, díszes trónusú’.

Érdekesebb eltérést mutat az *ἀθάνατος* jelző, mivel összesen négy fordításban, Pecz, Radó, Péterfy és Vassányi fordításaiban szerepel szó szerint *halhatatlanként*, ebből kettő, Péterfy és Vassányi fordítása szöveghű prózai fordításnak készült. Leggyakrabban az *örök* (vagy Franyónál *ős-örök*) szóval fordították az *ἀθάνατος* jelzőt, ami ugyancsak összevág az eredeti jelentésével. Öt fordításban szerepel az *isteni*, illetve Trencsényi-Waldapfelnél a *kegyes* jelző, amiben benne van, hogy az *ἀθάνατος*, a 'halhatatlan' szó egyedül az istenekre jellemző tulajdonság, s így akár szinonimái is lehetnek egymásnak. Feltűnően sok, hat fordításban azonban egyáltalán nem szerepel az eredetinek megfelelő kifejezés.

Ugyanígy feltűnő, hogy vannak olyan fordítások, amelyekben Aphrodité neve egyáltalán nem szerepel, legfeljebb a címekben. Ezek Édes, Radó, Zoltán és Babits fordításai. Édes fordításában *szerelemek' anyja*, Babitsnál *szerelemkirálynő* megszólítás helyettesíti a tulajdonnevet, Radó és Zoltán fordításából azonban teljesen hiányzik a pontos utalás az istennő személyére. Fabchich a kor szokása szerint latin neveket használ fordításában a görög helyett. Ungvárnémeti Tóth fordításának címe *Sapphó éneke Küprishez*, az invokációban *Aphrodité*nek szólítja az istennőt, de a hetedik strófában ismét megszólítva *Küthérének* nevezi. A kultusznevek említése Ungvárnémeti Tóthnál lehet egyfajta tudós vagy tudálékos megoldás is. Faludynál nemcsak a tulajdonnév szerepel, hanem legmeghatározóbb tulajdonsága is: *Áphrodité, te a mámor istennője*. A *Test és lélek*, a világirodalom 1400 gyöngyszemét tartalmazó műfordítás-gyűjteményének előszavában így magyarázza ezt a megoldást Faludy: „A mitológiai neveket és utalásokat nemcsak görög, latin, de kínai szövegekből is elhagytam és közérthető passzusokkal, metaforákkal, hasonlatokkal pótoltam. Nézetem szerint semmilyen vers – a legszebb sem – bír ki tíz sor magyarázatot; még 2-3 jegyzetet sem. Ahol mégis óhatatlan szükség lett volna erre, a nélkülözhetetlen kommentárt, fél sor vagy egy sor erejéig, belecsempésztem magába az átültetett költeménybe.”

Zeus nevével nagyjából hasonló a helyzet: egy-két fordításban – így Kölcsey és Darkó fordításaiban – egyáltalán nem szerepel. Kölcseynél *égi hölgy* kifejezés jelenik meg a második sorban, de ez már magában foglalja a negyedik sorban szereplő *πότνια*-t is. Vassányi Miklós szerint az *égi hölgy* már Kölcsey korában is régiesnek hatott, illetve jellemző nála a konkrét utalások valamilyen elvont, szubjektív töltésű, gyakran testetlen fogalommal való helyettesítése. Babitsnál sem szerepel a tulajdonnév, helyette *leánya fényes egeknek* kifejezéssel utal az istennő genealógiájára, ahogy Péterfy az *Isten leánya* szókapcsolattal. Péterfynél azonban indokolatlan Zeus nevének az elhagyása, mivel az ő fordítása ezt az eltérést leszámítva szó szerintinek mondható. Édes és Fabchich itt is a latin *Iuppitert* használja. Ungvárnémeti Tóthnál a második sorban még *Kronion* szerepel, de a harmadik strófában *Zeuszként* is megnevezi Aphrodité apját, s ez talán itt is ugyanolyan tudálékos vonásnak tűnhet.

A *δολόπλοκος* jelző egyedül Édes és Reményi fordításából hiányzik, a többiben mind megvan, többnyire ugyanazzal a jelentéssel, noha Fabchich *teli furcsasággal*, és Kölcsey *lesben gyakorolt* szókapcsolata talán kicsit idegenül hangzik. Faludynál a *te csábító* jelzőben benne van az az erotikus többlet, ami CSEHY ZOLTÁN szerint Faludy egész Sapphó-fordítását jellemzi.

A *πότνια* megszólítást sokan nem fordítják bele a versbe, illetve ahol fordítják, ott sem feltétlen ’úrno’ szóval.

Természetesen lehetne még részletesebben elemezni az egyes kifejezések fordításait a táblázat, illetve a versben később előforduló megszólítások alapján. Összességében azonban elmondható, hogy az eltérések nem is inkább az egyes szavak értelmezéséből fakadnak, hanem sokkal inkább abból, hogy az adott fordító milyen műfordítói irányzathoz igazodott. Megállapítható, hogy a fordítások esztétikai értéke nagyon különböző. A két évszázad alatt az *Aphrodité-himnuszt* meglepően sokan fordították, azonban a költeménynek szinte alig van magyar nyelvű szakirodalma. Érdekes az is, hogy

az utóbbi néhány évtizedben csökkent az érdeklődés a költemény újabb átültetésére, kérdés, hogy mikor és kinek a tollából készül esetleg majd újabb fordítás.

Bibliográfia

- BOLLING, G. M.: „ΠΟΙΚΙΛΙΟΣ and ΘΡΟΝΑ”, *AJPh* 79 (1958) 275–282.
- BROGER, A.: *Das Epitheton bei Sappho und Alkaios. Eine sprachwissenschaftliche Untersuchung*. Innsbruck 1996.
- BURNETT, A. P.: *Three archaic poets*. 1998.
- CAMERON, A.: „Sappho’s Prayer on Aphrodite”, *HTbR* 32 (1939) 1–17.
- CSEHY Zoltán: „A leszbikus Sapphó”, *Ókor* 11 (2012) 79–87.
- HUTCHINSON, G. O.: *Greek Lyric Poetry. A Commentary on Selected Larger Pieces*. Oxford 2011.
- LOBEL, E. – PAGE, D. (edd.): *Poetarum Lesbiorum fragmenta*. Oxford 1997.
- NÉMETH György (edd.): *Szapphó fennmaradt versei és töredékei görögül és magyarul*. 1990.
- NEUBERGER-DONATH, R.: „Sappho Fr. 1. 1. ΠΟΙΚΙΛΙΟΘΡΟΝ’ oder ΠΟΙΚΙΛΙΟΦΡΟΝ’”, *WS* 82 (1969) 15–17.
- PAGE, D. L.: *Sappho and Alcaeus. An introduction to the study of ancient lesbian poetry*. Oxford 1955.
- POLGÁR Anikó: *Catullus noster*. Pozsony 2003.
- PUTNAM, M.: „Throna and Sappho 1, 1”, *ClJ* 56 (1960) 79–83.
- RITOÓK Zsigmond: „Sapphó Aphrodité-himnusza: hagyomány és újítás”, *AntTan* 26 (1979) 267–271.
- WILAMOWITZ-MOELLENDORF, U.: *Sappho und Simonides. Untersuchungen über griechische Lyriker*. 1985.

FÜGGELÉK

		megszólítások, díszítő jelzők						
		τροικλόπρωι'	ἀβραῶτι'	Ἀφροδίτη	παύ Αλογ	βασιλική	πόρνια	
Édes Gerely	1803		Oh különbb helyben mulató szerelmek' / Anyja! Kir nemzett Jupiter! Szép cítettja.					
Fabrich József	1804	ülz sok egyházban	-	Jupiter fényes Venus ép leánya		telí furcsasággal	-	
Ungvárméneti Tóth László	1818	meszse országú	örök	Aphrodita	Kronion leánya	fortélyos eszt	Nagy-tiszteletű	
Kölcssey Ferenc	1821	büszke székedben	örök	Aphrodita	-	lesben gyakorolt	égi hölgy	
Hegedűs István	1874			Afródité: fény pazarnul sugárzó / Lánya Zeusznek, szép de család istennő				
Pecz Vilmos	1877	ezíra trónu	halhatatlan	Aphrodité	Zeusznek lánya	csalá	urnó	
Radó Antal	1885	te rózsás trónu	halhatatlan asszony	-	Zeus leánya	örök Cselszövő	Ah égi nő!	
Péterfy Jenő	1890	Fényes trónusu	halhatatlan	Aphrodité	Isten leánya	cseléfonó	urnóm	
Reményi Ede	1891	fényes trónú	-	Aphrodite	dicső jánya Zeusznek	-	óh isten	
Keczer Géza	1901	arka trónú	isteni	Aphrodite	Zeus leánya	cselheti	tiszteletes te	
Sarudy György	1902	cífa trónú	istencm	Aphrodita	Zeus leánya	nagy hamis	urnóm	
Darkó Jenő	1918	memnyben ülő	isteni	Aphrodite	-	cselszövének mestere	-	
Zoltán Vilmos	1924	memnyben lakozó	-	-	nagy Zeusz leánya	cselszövésekről híres	iscenasszony	
Babits Mihály	1930	arka trónodról	örök	szerelme királynő	leánya fényes egéneknek	razasz	iscenasszony	
Csengery János	1926	fényes trónú	örök	Aphrodite	Zeus leánya	cselszövő	(oh drágai)	
Franyó Zoltán	1922	rőzsatrónú	isteni	Aphrodite	szent Zeus leánya	furfángos, ügyes	-	
	1946	arka trónú	6s-örök	Aphrodité	Zeus leánya	cselbogyó te	urnóm	
Trencsényi-Waldapfel Imre	1942	arka trónodon	kegyes	Aphrodité	Zeus leánya	métr család	6 hatalmas	
Ritók Zsigmond	1979	arka trónuszékű	örök	Aphrodité	leánya te Zeusznek	cselszövő	urnó	
Imre Flóra	1986	arka trónú	isteni	Aphrodité	Zeus leánya	bajkeverő	urnó	
Faludy György	1988	díszes trónon ülő	-	arany Aphrodité te a mámor iszemője	Zeusz lánya	te csábitó	-	
Vassányi Miklós	1993	díszes trónszékű	halhatatlan	Aphrodité	Zeusz gyermeke	cselszövő	urnó	